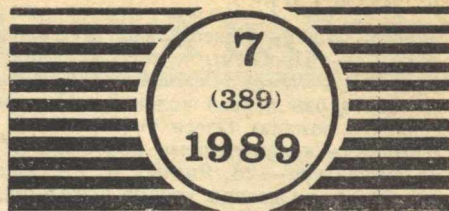

Українська мова і література в школі

ЩОМІСЯЧНИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ УРСР

Виходить з березня 1951 року.

Київ, «Радянська школа».

У НОМЕРІ:

МОВА — ДУША НАРОДУ

До серпневих конференцій

- СУХОМЛИНСЬКИЙ В. О. — Джерело Невмирущої Криниці (З листів до словесника) 3
КУЧЕРЕНКО Є. М. — Проблеми мовної культури і школа 8

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО І КРИТИКА

Нове у програмі

- СИПАКА Г. І. — Стильові особливості української радянської прози першої половини 20-х років 16
ГУМЕННИЙ М. Х. — Функції ремінісценцій у романах Олесея Гончара 24

МЕТОДИКА. ДОСВІД. ПРОБЛЕМИ

До серпневих конференцій

- ВОЛОШИНА Н. Й. — На шляхах апробації проекту програми з літератури 28
ЯЦЕНКО М. Т. — Ще раз про новий проект програми 31
КОВАЛІВ Ю. І. — Зроблено перші кроки 34
НЕДІЛЬКО В. Я. — Враховувати всі фактори 35
ВІТРЕНКО Р. І. — Поглиблене вивчення рідної мови і літератури: знання і духовність 39
ФАСОЛЯ А. М. — Свята рідної мови в школі (З досвіду) 51
ГОРБАЧУК В. Т. — Виправлення й аналіз пунктуаційних помилок у диктантах 59

МОВОЗНАВСТВО

- МИРОНОВА Г. М. — «Енеїда» І. П. Котляревського як джерело лінгвокраїнознавчих відомостей 64

З РЕДАКЦІЙНОЇ ПОШТИ

- ОХРИМЕНКО П. П. — Хронічні проблеми «Слова о полку Ігоревім» 68

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

- ДРОФАНЬ Л. А. — Світло добра і любові (До 140-річчя з дня народження Олеси Пчілки) 74

РЕЦЕНЗІЇ

- СВАШЕНКО А. О., ВОСКРЕСЕНСЬКА Н. О., БИЧКО З. М. — Беляев О. М. та ін. Методика вивчення української мови в школі 77

Антологія одного вірша

- РІЗНИЧЕНКО ОЛЕКСА — Слово про мову 27
Куточок гумору «Шпаргалка» 80
Цікаві думки 23
На вашу книжкову полицю 73
Рекомендуємо прочитати в журналах 15, 79

мовиться про складні періоди розвитку художньої літератури, грубе адміністративне втручання в творчий процес, як це було, скажімо, з чесним віршем В. Сосюри «Любовь Україну» чи гостропроблемним романом О. Гончара «Собор».

Таким чином, автори програми вирішили надавати головні відомості про того чи іншого письменника, зосереджуючи увагу на творах, які ввійшли до золотой скарбниці вітчизняної, а то й світової літератури. Творчість митців тісно пов'язується із соціально-психологічним мікрокліматом певного етапу історії, свідомості нашого суспільства. Водночас поглиблюються дидактичні принципи наступності та повторюваності вивчення навчального матеріалу: наприклад, вивчаючи період «третього цвітіння» М. Рильського, учні відновлюють свої знання про ранню та «неокласичну» творчість поета без додаткових годин. Подібний принцип поширюється на освоєння спадщини П. Тичини, В. Сосюри та інших письменників.

Проект програми, запропонований нами, дає змогу вчителів варіювати ту чи іншу тему. Скажімо, плануючи розділ «Формування української радянської драматургії», словесник може взяти за основу постать М. Куліша, рекомендуючи учням самостійно опрацювати доробок І. Кочерги або О. Корнійчука, застосовуючи будь-яку форму (реферати, відгуки, дискусії тощо). Це стосується й інших розділів.

Проект програми створювався в річці ліквідації болісних «білих плям» в історії української літератури, повернення викрешених сталіністами та їхніми послідовниками імен багатьох письменників: М. Хвильового, В. Підмогильного, Г. Косинки, М. Семенка, М. Зерова та інших. Вводячи

їхню творчість у літературний обіг, навчальні програми, ми керувалися не лише благородною потребою відновлення історичної справедливості, а й розумінням того, що без знання правди про минуле ми позбавляємо себе майбутнього. Для школи — це одна з актуальних проблем.

Усвідомлення повноти й цілісності української літератури неможливе без знання лірики В. Симоненка, Д. Павличка, Ліни Костенко, І. Драча, Б. Олійника, прози Г. та Гр. Тютюнників, П. Загребельного та інших письменників, твори яких слід вивчати поряд з творами О. Довженка, М. Стельмаха, О. Гончара, поряд з освоєнням сучасного літературного процесу.

Автори проекту програми вважають, що зроблені лише перші кроки до гуманітаризації школи, в якій українська література має посісти належне місце. Великі труднощі випадають учителям: брак навчального матеріалу, немає хрестоматій, не готовий новий підручник. Але в цьому напрямку дещо зроблено і планується зробити: уже впорядковуються хрестоматії, твори реабілітованих письменників частково опубліковані в періодичній, на сторінках республіканських журналів та газет з'явилось чимало нових науково-критичних розвідок. Журнал «Радянське літературознавство», починаючи із серпневого номера, щомісяця друкуватиме «сторінки підручника» у строгій відповідності з програмою. Ці статті, перед тим, як справді стати підручником, передбачається обговорювати з учителями на сторінках журналу — тобто творити підручник колективно. То ж запрошуємо вчителів республіки, а також науковців, письменників, усіх, хто не байдужий до проблеми викладання української літератури в школі, до конструктивного обговорення статей.

***

В. Я. НЕДІЛЬКО,

*кандидат педагогічних наук, професор
кафедри історії української літератури
Київського державного університету
ім. Т. Г. Шевченка.*

ВРАХОВУВАТИ ВСІ ФАКТОРИ...

Найважливішим результатом Всесоюзного з'їзду працівників народної освіти, який орієнтувався на рішення лютневого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС, стало визначення двох основних напрямків розвитку всієї системи освіти, передусім середньої школи: демократизація та гуманізація. Суть їх не можна сприймати спрощено, вузько, скажімо, зводити демократизацію до виборності керівників шкіл та органів народної освіти, утворення відповідних рад і введення до їх складу батьків, представників громадськості, учнів. Значення цих напрямків набагато глибше. Не маючи можливості вдаватися в деталі, скажу тільки, що демократизація системи народної освіти полягає насамперед у створенні максимальних можливостей для різноманітних підходів як до змісту, так і до форм навчального процесу, в забезпеченні найрізноманітніших

творчих запитів суспільства й окремих особистостей.

Саме цим (демократизацією) зумовлений своєрідний експеримент із впровадженням у шкільну практику викладання української літератури трьох проектів програм, за якими школи працювали в 1988/89 р. і працюватимуть у наступному навчальному році.

Гадаю, загалом експеримент удался, він підтвердив можливість і доцільність викладання літератури за кількома різними програмами, хоч висвітлив і помітні труднощі, викликані недостатнім науково-методичним забезпеченням цього процесу, насамперед браком потрібних текстів художніх творів.

Однак перш ніж говорити про програми і їх забезпечення, мабуть, треба замислитися над питанням, відповідь на яке, на перший погляд, здається простою і однознач-

ною: яка мета викладання літератури в школі, тобто концепція шкільної літературної освіти, розробка якої, на мою думку, є першочерговим завданням теорії методики літератури та її практики викладання теж. Питання це, звісно, надто складне, щоб торкатися його бодай побіжно. Але деякі міркування я висловлю.

Яке ж завдання шкільного вивчення мистецтва слова? Може, йдеться про певну суму знань з літератури, її історії та елементів теорії, яку повинні одержати учні? З упевненістю відповідаю: ні. Значення й мета літератури як шкільного предмета набагато ширші, глибші, відповідальніші. Література повинна формувати людину — сьогоднішню і завтрашню. Видатний учений, літературознавець і філософ Д. Лихачов стверджує: «...всі види мистецтва і всі науки, що вивчають мистецтво, особливо важливі. Культура людини будь-якої професії визначається гуманітарною культурою: її розумінням музики, поезії, живопису, архітектури і т. ін. Тільки гуманітарна культура може стати фундаментом етики, моральності». А яка нині найгостріша проблема? Безперечно — це відродження загальнолюдських цінностей в усіх сферах життя і насамперед в культурі.

Саме від літератури як універсального виду мистецтва, єдиного, що ґрунтовно вивчається в школі, значною, можна сказати, визначальною мірою залежить не тільки обізнаність шкільної молоді з мистецтвом слова, найважливішими його досягненнями, історико-літературним процесом, а й загальний рівень її культури, більше того — моральне здоров'я. З урахуванням цього й слід будувати весь курс шкільної літературної освіти і, певна річ, програм з літератури.

Разом з тим помітно має зрости людинознавча функція літератури. А це можливо лише за умови посилення уваги до загальнолюдських, вічних проблем, ширшого ознайомлення з творами літератури, в яких вони висвітлюються глибоко і високохудожньо. Мабуть, доцільним було б збільшити кількість творів, з якими учні мають обов'язково ознайомитись, хоч і не всі їх варто докладно аналізувати. Це дасть змогу розширити літературну освіту учнів. Що ж до глибини сприйняття ідейно-художньої змісту творів, то вона залежить від рівня підготовки учнів, від того, як ми навчимо їх аналізувати художні тексти. Головне — не сковувати ініціативу вчителів. Подібна думка висловлюється і словесниками, й письменниками, і самими учнями.

Укладаючи програму, певна річ, треба враховувати й аспект психологічний, пізнавально-віковий. Дібрати твори для вивчення і побудувати сам курс так, щоб він з можливою повнотою висвітлював історико-літературний процес — це тільки півділа. Він має ще відповідати психологічно-віковим особливостям та пізнавальним можливостям учнів. Тоді вони усвідомлять цей курс. Без дотримання цієї умови найкращий, науково обґрунтований курс залишиться гарною, але формальною схемою. Про це часом забувають не тільки укладачі програм для середньої школи, а й учителі та викладачі літератури. А варто б пам'ятати мудрі слова Ф. І. Буслаєва: «Учений;

викладаючи науку, захоплюється тільки нею однією, не звертаючи ніякої уваги на особистість читача чи слухача. Педагог, навпаки, повинен розвивати, формувати і виробляти здібності учнів»¹.

Ось цими положеннями й керувався авторський колектив Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, працюючи над програмою з української літератури 4—10-х (5—11-х) класів середньої школи.

Виходячи з освітньо-виховної мети, а ще більше — духовної місії художньої літератури, ми прагнули і в рекомендованих для текстального вивчення творах, і в усьому змісті програм дати якомога більше матеріалу для виховання в учнів почуття патріотизму, любові до рідної землі, рідного слова, історії свого народу. Першопочатки ж цих великих почуттів — у народній творчості, фольклорі. Тому в кожному літературному курсові (від 5-го до 11-го класу) ми передбачили розділ «Усна народна творчість». При цьому намагалися зробити так, щоб твори і за жанрами, і за змістом були доступні для розуміння та сприйняття їх учнями, а також, щоб усі розділи в сукупності становили відносно завершений курс української народнопоетичної творчості. Так, у 5-му класі учні ознайомлюються з прислів'ями, приказками, загадками, колисковими піснями, у 6-му — з казками, легендами, переказами та календарно-обрядовими піснями, у 9-му — з народними думами, історичними піснями, у 10-му — з пісенною народною творчістю, а в 11-му — з народними революційними піснями.

Більшість учителів, які надіслали нам відгуки, схвально поставилися до цього (О. В. Слоцьовська з с. Ценява, Коломийського р-ну, Івано-Франківської обл., М. О. Гармаш з Устимівської СШ, Васильківського р-ну, на Київщині, М. М. Снах — с. Мишківці, Тернопільської обл. та ін.).

Значно більше уваги приділено літературі Київської Русі та давній українській літературі. До програми включено (в різних класах, зокрема в 9-му) літописи. Дев'ятикласники дістають уявлення про українських письменників, які писали латинською мовою, — Юрія Дрогобича, Павла Русина, а також поняття про український ренесанс і українське барокко.

Літературний курс подано в проекті за трьома рівнями: літературне читання в 5—7-х класах, пропедевтичний курс 8-го класу, курс 9—11-х класів, побудований на історико-літературній основі.

Найдошкульнішою вадою попередніх програм була їх надмірна соціологізація — і в трактуванні розвитку літературного процесу, і в доборі творів для вивчення та їх аналізу. Скажімо, тонкий лірик, майстер не тільки суспільної, а й інтимної, пейзажної, філософської лірики П. Тичина представлявся такими далеко не найкращими творами, як «Пісня трактористки», «До радянської молоді», «Партію славить народ український». Звичайно, на створення цих віршів наклала свою печать страшна, задушлива атмосфера сталінської дійсності. Але ж у спадщині великого поета є твори найвищого художнього гатунку і не менш

¹ Буслаєв Ф. І. О преподавании отечественного языка. — Л., 1941. — С. 29.

ідейні. Ось ми й виходили з того, що тільки справжній Поезія, здатна схвилювати, навчити й виховати Людину, має право на місце в шкільній програмі. Хоч, безперечно, й «Пісню трактористки», й «Партію славить народ український» з історії літератури не викинеш... Та чи необхідні вони в школі? Точина в 7-му класі в нас представлений віршами «Молодий я, молодий...», «Хтось грядив ниви...», «За всіх скажу...», «Приходь, героїчне! Прекрасне, явись!». Гадаємо, що з цих поезій перед учнями поставе автор — лірик і вдумливий мислитель, просто молода, повна сил і завзяття людина, багата душею і талантом.

Ну й, певна річ, при доборі творів, для текстуального вивчення необхідно враховувати й інтереси та запити сучасних учнів певного віку. Скажімо, школярів середніх класів приваблює романтика подвигу, твори з гострим сюжетом, стрімким розвитком подій, а також з елементами гумору, розповіді про живий світ природи. Гадаємо, що цим вимогам відповідають такі твори, як «Лісова сторожка» Григора Тютюнника, «Тореодори з Васюківки» В. Нестайка (5 кл.). У цьому ж класі уведено до програми єдине в усьому курсі науково-фантастичне оповідання Володимира Зайця «Дід Патратій». Отже, учні дістануть якесь уявлення про такий популярний жанр літератури, як наукова фантастика. Можливо, було б варто глибше спинитися на ньому в старших класах.

Ураховані й духовні запити старшокласників, зокрема їх інтерес до інтимної та філософської лірики. Так, в 11-му класі серед творів А. Малишка рекомендується прекрасні зразки цього жанру: «Ти мене викличешся ночами», «Я тебе виміряв, ніжну й жагучу», «Стежина», «Поезія».

Багато місця в програмі середніх і старших класів відведено творчості улюбленого поета нашої молоді В. Симоненка. Серед його творів такі гостросоціальні, як «Жорна», «Піч», «Дід умер», «Ти знаєш, що ти — людина», «Баба Онися», «Лебеді материнства». Досвід річної роботи за новою програмою засвідчив підвищений інтерес школярів до спадщини видатного нашого поета.

Належне місце відведене й творчості Д. Павличка, І. Драча, Ліни Костенко, Б. Олійника.

У більшості листів, одержаних авторським колективом, а також в особистих бесідах з учителями схвалюється введення в програму значної кількості творів сучасних авторів. Волночас цілком слушно словесники зауважують, що програма переобтяжена й глибоко вивчити кожен тему за таких умов не можна. Скажімо, за три години пропонується опрацювати 6 поезій Ліни Костенко і роман «Маруся Чурай». Роман, очевидно, доведеться лише оглянути, спираючись на вибрані уривки та коментуючи їх. Добре, коли вчитель доможеться (а це можливо, як свідчить досвід роботи цього року), щоб усі учні прочитали цей чудовий твір. Отже, укладачам програми, переглядаючи її, треба добре зважити ресурси часу й доцільно розподілити його. Хоч найкращим виходом було б збільшення годин на вивчення літератури.

Зрозуміло, складаючи програму, особли-

во старших класів, слід вважати надзвичайно важливим завданням й ознайомлення учнів з історією літератури як процесом, формування в них чіткого уявлення про хід і особливості розвитку української літератури в контексті світового літературного процесу. З цим нерозривно пов'язана проблема повернення в історію літератури силоміць вирваних з неї імен видатних митців слова. Значна частина їх була загублена в роки сталінської тиранії. Це — М. Хвильовий, М. Куліш, Є. Плужник... Інших згадувано в націоналізмі, буржуазному лібералізмі і також викреслено з історії української літератури та культури. Тут такі славні імена, як П. Куліш, М. Старицький, О. Олесь, М. Вороний. Повернути їх до шкільної програми — першорядне завдання й літературознавства й методики. Але виконати його непросто. Насамперед — за браком достатньої кількості текстів творів, літературознавчих і методичних праць. Але з часом цю проблему, безумовно, можна буде розв'язати. Тут доведеться виявити ініціативу й учителям. Невеликі оповідання, поезії в 5—7-х класах можна прочитати в класі. Вчителі м. Сваляви (Закарпаття) розмножили машинописні тексти творів. Значні за обсягом твори, текстів яких бракувало, вивчалися оглядово, широко спираючись на аналіз ключових образів, сцен, епізодів. Досвідчені вчителі завчасно дізнавалися про кількість наявних книг, організовували читання за графіком. Вони також уважно стежать за періодикою, літературно-художніми виданнями, які друкують і твори призабутих письменників і літературознавчі праці про них. Звичайно, це все тимчасові заходи. Нині видавництво «Радянська школа» багато робить, щоб забезпечити школу потрібними матеріалами з літератури, в тому числі текстами творів. Добру допомогу вчителям подає й журнал «Українська мова і література в школі», систематично друкуючи статті про нововведені до програми твори.

Труднощі з часом, що склалися після введення нових письменницьких імен, можуть бути усунені лише збільшенням годин на вивчення предмета номер один, який формує свідомість школярів, — української літератури. Це дало б змогу глибоко освоїти досить повний історико-літературний курс українського мистецтва слова, представлений у проєктах програм. Ось що, наприклад, пише з цього приводу вчителька Івано-Франківської СШ № 1 О. С. Лаборева: «Я і мої учні захоплені творчістю нововведених письменників, тільки часу у нас мало (підкреслення авторки листа)... Безумовно, таким письменникам, як М. Старицькому, Б. Грінченкові, О. Олесю, усній народній творчості ми приділили більше уваги. І знову ж такі за рахунок, якщо можна так висловитися, «украдених» годин (у І. Франка, М. Коцюбинського та ін.)». Зауважимо, що це свідчить про творчий підхід О. С. Лаборевої до програми. Вона виходить із становища, доцільно перерозподіляючи години. Волночас цей лист підтверджує потребу збільшення часу на вивчення рідної літератури.

До подібної практики вдаються й інші досвідчені вчителі. Так, С. О. Павленко (с. Бабанка, Уманського р-ну, Черкаської

обл.), працюючи за старою програмою, в міру доцільності вводить до неї деякі матеріали з нових проєктів. Гадаємо, що коли робити це продумано та обгрунтовано, не збіднюючи, а, навпаки, збагачуючи літературну освіту учнів, словесник може використувувати й цей прийом.

Говорячи про вивчення творчості нововведених письменників, хотілося б сказати, що воно може бути ефективним лише тоді, коли їх творчість розглядатиметься в історико-літературному контексті, буде з'ясовано, на яких традиціях вони зростали, як, у чому виявилось їхнє новаторство, який їхній внесок у розвиток рідної, а також світової літератури.

Наприклад, вивчаючи творчість П. Куліша, слід показати й історичне коріння «Чорної ради», і вплив на неї історичних романів Вальтера Скотта, і, безперечно, всю складність стосунків П. Куліша з Шевченком, зокрема розбіжність у зображенні народного визвольного руху. Треба розкрити важливість видавничої діяльності Куліша. Адже це він видав «Народні оповідання» Марка Вовчка, альманах «Хата», брав активну участь у виданні «Основи». Необхідно сказати і про його внесок у розвиток народної освіти — видання «Граматки», вироблення правопису української мови, який діяв аж до 1919 р. Велике значення для розвитку всієї української культури мала поетична творчість Куліша, його переклади Гете, Шіллера, Шекспіра, інших світових геніїв, а також Біблії. П. Куліш справив певний вплив на творчість М. Старицького, П. Грабовського, інших письменників. Не випадково творчість П. Куліша так високо цінували І. Франко, М. Коцюбинський, інші дожовтневі, а також радянські дослідники літератури. Хоч, звичайно, не можна замовчувати і його суперечностей, а то й помилок. У такому ж плані потрібно вести розмову про М. Старицького, О. Олеся, М. Вороного, радянських письменників — В. Винниченка, М. Хвильового, М. Куліша.

Не забуваймо й про те, що цілком правомірно включити до програм з рідної літератури кращі твори світової класики та літератури народів СРСР... Але для цього, на наш погляд, необхідно перенести разом з творами цих літератур, які досі вивчалися на уроках російської, й ті години, які для цього відводилися. Це хоч і не врятує становища, та якось його полегшить.

Однією з найістотніших прикмет часу, які характеризують перебудову роботи школи, є посилення уваги до вироблення в учнів самостійності мислення, поведінки, дій. Література створює для цього максимальні можливості. Адже сприйняття мистецтва слова є глибоко індивідуальним. І закономірно, що той самий твір, який викликає захоплення в одних читачів, не сприймається іншими. Тому бажано, щоб програми з літератури включали по змозі більшу кількість творів, а вчитель і учні самі вибирали одні твори для поглибленого аналізу, другі — для оглядового вивчення, треті — для обов'язкового читання. Так само має бути й з творами для вивчення напам'ять. У нашому проєкті передбачено вибір учителем (і учнями) творів для докладного аналізу та обов'язкового читання. Так, можна текстовально вивчати: романи А. Го-

ловка — «Бур'ян» або «Мати»; п'єси М. Куліша — «97» чи «Патетична соната»; О. Корнійчука — «Платон Кречет» або «Загибель ескадри», І. Кочерги — «Свіччине весілля» або «Ярослав Мудрий» та ін.

Такий підхід, на наш погляд, є методично доцільним. Він допомагає ознайомити учнів з більшою кількістю творів — адже немає потреби аналізувати їх усі. Замість цього поглиблений розгляд одного, як правило, найскладнішого з них, буде зразком для самостійного сприйняття інших. Разом з тим, така система роботи сприяє розвитку самостійного мислення учнів. Адже ніхто не нав'язує учневі своїх поглядів, свого сприйняття цих творів, і це розковує його творчу ініціативу. Щоправда, як свідчать досвід, інерція звички й думки часом змушує їх звертатися до підручника, й тоді їхнє сприйняття відбиває шаблонні думки й фрази навчальної книжки. Але коли учням доводилося самостійно оцінювати твори нововведених письменників, про яких ще в підручнику не пишеться, їхні думки й спостереження вражали оригінальністю, свіжістю.

Нарешті, ще одне принципове питання.

Під час зустрічей з учителями і в деяких листах звучала така думка: ми вважаємо, що ваш проєкт кращий, його варто покласти в основу єдиної програми, доробивши її з урахуванням того доцільного, що є в інших програмах. (Нехай шановні колеги, автори інших проєктів, не ображаються: ми твердо переконані, що і їм подібне пишуть інші вчителі). Ми вважаємо — викладати літературу варто за кількама програмами, в яких різні підходи до вивчення красного письменства. Нехай кожен з учителів вибере собі ту програму, яка найбільше відповідає його уявленням і уявленням учнів про мистецтво слова та мистецтво його викладання. Хай він урахує й конкретні умови роботи, й творчість місцевих письменників (вивчення яких ми даремно не передбачили — що помилку виправимо), й інші обставини.

Гадаємо, вчителеві слід надати право комбінувати програми: брати для вивчення певний твір (або й усю творчість письменника) з альтернативної програми, вилучаючи при цьому той, який з певних причин не підходить для розгляду.

Можуть заперечити — а як же писати вступний твір, здавати екзамен до вузу? Гадаю, що замість тем, які вже набридли, стали шаблонними («Образи комуністів у п'єсі О. Корнійчука «Загибель ескадри», чи «Зображення робітничого руху в повісті І. Франка «Борислав сміється») варто запропонувати абітурієнтам теми: «Що я взяв для себе з поезії М. Рильського», «Конкретно-історичне й вічне у творах Олеся Гончара», «Гуманізм творчості О. Довженка» і т. ін. Можна знайти й інші варіанти, які влаштують і вуз, і вступників. Треба тільки подумати.

А щодо проєктів програм... Вони пройшли перше випробування практикою, довели свою творчу спроможність. Тому нехай будуть усі, щоб учитель зміг вибрати на свій смак і розсуд. Хай стимулюють вони творчі пошуки педагогів на ниві рідної словесності.